

Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw *

R. E. DE BRUIN

INLEIDING

Tegen het midden van de negentiende eeuw stond Utrecht bekend als een bolwerk van rust en orde. Het was een notabelenstad met statige grachten, waar de aanzienlijken woonden die de stad bestuurden, een taak waarmee hun voorouders zich vaak al eeuwen hadden beziggehouden. Het leiden van de stad geschiedde in grote bedaardheid, zonder partijtwisten of politieke beweging. Grote bekendheid genoot de domstad door haar universiteit waarvan de belangrijke theologische faculteit een orthodoxe reputatie genoot.

Dit beeld contrasteert met het Utrecht in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, toen de gebeurtenissen in de stad de belangstelling van de hele Republiek en zelfs van daarbuiten trokken. In de literatuur over de patriottentijd neemt de stad een prominente plaats in. Dit artikel behandelt de ontwikkeling vanaf de patriottentijd tot het jaar 1851 toen door de invoering van de nieuwe gemeentewet een geheel andere situatie ontstond. De invalshoek is primair politiek, maar daarnaast zullen sociaal-economische aspecten de aandacht krijgen.

DE PATRIOTTENTIJD EN DE BATAAFS-FRANSE PERIODE

De politieke ontwikkelingen in het Utrecht van na 1780 zijn zeer opmerkelijk. Tot die tijd vormden stad en provincie (altijd in zekere rivaliteit) een steunpilaar voor de stadhouder. De Utrechtse vertrouweling van Willem V in diens patronagestelsel was Willem Nicolaas Pesters. Zelf geen lid van de vroedschap beheerste deze luitenant-stadhouder de stedelijke raad via een hem welgezinde factie, de Pesteriaanse Cabale.

Het institutionele bestel in Utrecht was bijzonder gunstig voor de stadhouder, omdat deze door het regeringsreglement van 1674 grote invloed had. Dit door

* Bij de voorbereiding van de voor het congres van het Nederlands Historisch Genootschap gehouden lezing, waarvan dit artikel een uitwerking is, heeft drs. J. H. von Santen mij het manuscript van zijn inmiddels verschenen artikel 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 147-156, en enkele aantekeningen ter inzage gegeven. Het gedeelte over de jaren veertig is voor een belangrijk gedeelte op dit materiaal gebaseerd.

1 D. J. Roorda, 'Prins Willem III en het Utrechts regeringsreglement. Een schets van gebeurtenissen, achtergronden en problemen', in: H. L. Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo, ed., *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht* (Utrecht, 1975) 91-133; [J. Wagenaar], *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XI (Amsterdam, 1758) 236-238. Voor de tekst van het reglement, zie: J. van de Water, ed., *Groot Plakkaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantien en Edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de Ed. Groot Achtb. Heeren Borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*, I (Utrecht, 1729) 169-174.

Willem III opgelegde reglement gaf de prins onder andere het recht om jaarlijks, op de 12e oktober, de vroedschap te continueren ofte ontslaan. In de praktijk gebeurde steeds het eerste, maar het feit dat de heren vroedschappen niet voor het leven waren benoemd, verzwakte hun positie. Tussentijdse vacatures werden door de stadhouder vervuld. Jaarlijks wees de stadhouder uit een door de vroedschap opgestelde nominatie van vier, twee burgemeesters aan en uit een nominatie van 24, twaalf schepen. Hoewel het reglement dit niet voorschreef werd de stadhouder eerst gevraagd welke namen hij voor de nominatie wenste te recommeren. Pesters had op dit alles een grote invloed. Hij zorgde ervoor dat zijn familie en gunstelingen op posten van allerlei rang kwamen. Het reglement, dat in 1702 was afgeschaft, maar na het herstel van het stadhouderschap weer ingevoerd, was in Utrechtse regentenkringen bijzonder gehaat.

De centrale figuur van de oppositionele regenten werd steeds meer Adriaan Hendrik Eyck (1725-1802), die in 1756 als eerste van zijn geslacht in de vroedschap was gekomen. Tot zijn medestanders in de raad behoorde mr. J. P. de Ridder, een telg uit een gevestigde regentenfamilie, die in 1772 op het kussen was gekomen. Door de stroomversnelling waarin de Utrechtse politiek vanaf 1783 terecht kwam² kon de oppositie in de raad vorm krijgen.

De politieke onrust begon in januari van dat jaar met verzoeken om de schutterij te herstellen in verband met de oorlogssituatie. Na enig tegenstribbelen willigde de vroedschap dit in. Dit zou het patroon worden van de patriotentijd in Utrecht: een verdeelde vroedschap die na verloop van tijd moest toegeven aan de eisen van een burgerbeweging. De leiding daarvan kwam in handen van de in Colombo geboren student P. P. J. Quint Ondaatje (1758-1818). Deze zoon van een Ceylonese vader en een Nederlandse moeder beschikte over grote organisatorische en oratorische gaven. Hij wist een revolutie te ontketenen die de Utrechtse politiek ingrijpend zou veranderen. Met het exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate*, handtekeningenacties en indien nodig een oproerige menigte rond het stadhuis als voornaamste machtsmiddelen werd de ene concessie na de andere afgedwongen.

In augustus 1783 schafte de vroedschap de recommandatiën af en trok aan het begin van het volgende jaar de vervulling van tussentijdse vacatures aan zich. Deze maatregelen waren nog in het voordeel van de regenten zelf, maar Ondaatje en de zijnen wisten invloed van de burgerij op de bestuurssamenstelling. In maart 1785 moest de vroedschap de verkiezing van een voor de patriotten onaanvaardbaar lid terugdraaien en aan het eind van dat jaar toezeggen dat het nieuwe stedelijke reglement, waarvoor Ondaatje ruim anderhalf jaar eerder een ontwerp had ingediend, binnen drie maanden werd ingevoerd. De meerderheid in de raad slaagde erin de werkelijke invoering nog een half jaar tegen te houden, maar dat kwam de heren begin augustus 1786 op afzetting te staan. Slechts zeven vroedschapsleden onder leiding van Eyck werkten met de burgerbeweging samen. De opgevallen plaatsen werden gedeeltelijk opgevuld en op deze manier werd de zogenaamde Pretense Raad

2 Over de ontwikkeling in het Utrecht van na 1780 bestaan twee monografieën: de dissertatie van I. Vijlbrief, waarin op uiterst finalistische wijze een lijn wordt getrokken van de middeleeuwen naar de patriotentijd, en een populair-wetenschappelijk boek van A. van Hulzen, *I. Vijlbrief, Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950); A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriotentijd* (Zaltbommel, 1966).

gevormd. Dit patriotse bewind bestuurde de stad tot september 1787 toen de Pruisische inval er een eind aan maakte.

De orangistische restauratie, die gepaard ging met grootscheepse plunderingen, herstelde de Pesteriaanse Cabale in zijn machtspositie. Deze bediende zich vooral van jonge raadsleden en *homines novi*. Zowel in de patriottentijd als bij de restauratie kwamen heel wat nieuwe namen in de vroedschap³. Deze nieuwkomers waren meestal wel geparenteerd aan gevestigde regentenfamilies, maar vergeleken met de voorafgaande periode was de doorstroming aanzienlijk vergroot.

Een werkelijke doorbreking van het monopolie van het patriciaat kwam pas tot stand als gevolg van de Bataafse revolutie. In de kort na de Franse invasie benoemde Provisionele Municipaliteit kwam de meerderheid niet meer uit regentenkringen. Enkele raadsleden kunnen zelfs tot de hogere middenstand worden gerekend. Tot 1803 bleef deze sociale groepering een belangrijk aandeel houden in het stadsbestuur. Na maart 1798 was dat zelfs een meerderheid. De vermogensgrootte geeft duidelijk aan hoe groot de sociale doorstroming was. Zo werd de boek- en behangselddrukker Pieter Linthorst (1756-1807), die tussen 1795 en 1801 voorspoedig carrière maakte, in 1796 voor een vermogen van f1200,- aangeslagen⁴. Vóór de revolutie was de gemiddelde vermogensgrootte in de raad 96.000 gulden geweest⁵. De bestuursrecrutering vond tussen 1795 en 1798 van onderaf plaats. De leesgezelschappen wezen de Provisionele Municipaliteit aan en de Raad der Gemeente werd door de stemgerechtigden gekozen⁶. Met de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 kwam hieraan een einde. In het kader van de politieke zuiveringen werd de raad afgezet en vervangen door een benoemd Intermediair Gemeente Bestuur.

De coup maakte ook een eind aan de verschillende vormen van directe democratie. Het stedelijk reglement van 1795 had behalve een rechtstreeks kiesstelsel voor de raad ook de verkiezing van het gerecht geïntroduceerd, evenals de benoeming van ambtenaren en een uitgebreid systeem van referenda⁷. Volksovereïniteit en scheiding der machten waren de uitgangspunten van het nieuwe staatsbestel. Daarom was het gekozen gerecht ook losgemaakt van het stadsbestuur.

De revolutie van 1795, die deze ingrijpende hervormingen van het bestel teweegbracht, had vergeleken met de patriottentijd een rustig verloop. De advocaat Jan van Lidt de Jeude (1759-1807), in de jaren tachtig de rechterhand van Ondaatje, probeerde tevergeefs tot een reprise te komen. Half maart slaagde hij erin het stadsbestuur met behulp van een stenen gooiende menigte tot vergaande concessies te dwingen met betrekking tot de orangistische ambtenaren en de afgezette regenten, maar de terugkeer van Pichegru in de stad deed hem in de gevangenis belanden. De 'revolutionary crowd in action' vond het Franse leger op zijn weg⁸. Na een nieuwe mislukking in

3 Ook elders trad dit verschijnsel op. Zie onder meer: W. Th. M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires* (Amsterdam, 1981) 189-191.

4 GAU (Gemeentearchief Utrecht) Stad III nr. 274, Manualen der gestorte gelden en afgegevene recipissen op de vier bureaux in de stad Utrecht tot ontvangst van de tweede 50 n penning (1796/1797) 1 pak.

5 R. E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volksovereïniteit en bestuurs-samenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen, 1986) 233.

6 *Ibidem*, 148-151.

7 *Ibidem*, 164-187.

juli 1795 raakte Van Lidt de Jeude als revolutionair leider steeds meer op de achtergrond.

Als nieuwe radicale voorman trad de schatrijke patriciërszoon mr. P. H. A. J. Strick van Linschoten (1769-1819) op. Deze bewandelde uitsluitend legale wegen en wist daarmee veel te bereiken. Na zijn vertrek uit de raad, begin 1796, wisten de gematigden onder leiding van A. H. Eyck, die sinds mei 1795 de functie van maire bekleedde, het verloren terrein evenwel te herwinnen. Hulp van de Fransen was daarbij van groot belang. Midden 1796 werd een van de revolutionaire bolwerken, de schutterij onder leiding van Otto Derk Gordon (1740-1820), ontmanteld doordat de bewaking van de stad werd opgedragen aan een Franse commandant. Gordon, die in de patriottentijd het exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate* had aangevoerd, protesteerde heftig, maar tot ongeregelde heden die ook maar enigszins vergelijkbaar zijn met het Amsterdamse kannoniersoproer, kwam het niet⁹. Utrecht had heel duidelijk zijn revolutionaire voorhoede positie verloren.

Een laatste offensief van de Utrechtse radicalen kwam in de loop van 1797 op gang. Hun belangrijkste organisatie was de Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid onder voorzitterschap van Pieter Linthorst. Deze club was opgericht tijdens de campagnes rond het Ontwerp van Constitutie. Het belangrijkste machtsmiddel van de radicalen waren de wijkvergaderingen. Deze in 1795 opgerichte volksvergaderingen kregen met het stedelijk reglement van september 1797 een duidelijker wettelijke basis en in de daarop volgende maanden trokken zij steeds meer macht naar zich toe¹⁰. Omstreeks de jaarwisseling dreigde de stad onbestuurbaar te worden, maar paradoxaal genoeg werd het gematigde stadsbestuur uit deze situatie gered door de staatsgreep van Pieter Vreede. De zojuist genoemde opschorting van de activiteiten van de stemgerechtigden maakte een einde aan de agitatie vanuit de wijken. De Utrechtse raad betuigde dan ook in bloemrijke woorden zijn afhankelijkheid aan het nieuwe bewind en probeerde onder de gewijzigde omstandigheden op het kussen te blijven, dit in tegenstelling tot een aantal gematigden uit het Provinciaal Bestuur die hun zetel ter beschikking stelden 11.

Het opportunisme van de stadsbestuurders mocht echter niet baten, want op 5 maart werden ze op een lid na afgezet en vervangen door het Intermediair Gemeente Bestuur. Opmerkelijk genoeg stelden deze op grond van hun vermeende loyaliteit aan het radicale bewind benoemde burgers zich teweer tegen de eis van het door Linthorst geleide gewestelijke interimbestuur om orangistische stadsambtenaren te ontslaan¹². De stad moest na verloop van tijd door de knieën, maar de verdraging

8 Voor het verschijnsel 'revolutionary crowd in action', zie G. Ruée, *The Crowd in the French Revolution* (2e dr.; Oxford, 1967) 27-177.

9 De Bruin, *Burgers op het kussen*, 57. Voor het kannoniersoproer, zie: P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, VI (Amsterdam, 1962) 1624-1631; I. J. van Manen en K. Vermeulen, 'Het lagere volk van Amsterdam in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden (II)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, VII (1981) 21-22; S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (New York, 1977) 253-256.

10 De Bruin, *Burgers op het kussen*, 177-181.

H *Ibidem*, 59-60.

12 R. E. de Bruin, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van Utrechtse ambtenaren tijdens de Bataafse Revolutie', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1983) 103-105.

redde de baan van vele Utrechtse zakkendragers en lantaarnopstekers. Het na de coup van 12 juni 1798 gehandhaafde stedelijk bestuur, dat zich primair liet leiden door stedelijke belangen, zette zich het volgende jaar opnieuw in voor zijn andersdenkende ondergeschikten, nu ging men in tegen ontslageisen van het Departementaal Bestuur van den Rhyn, waaronder Utrecht sinds 30 maart 1799 ressorteerde. Het instellen van een commissie wist de besluitvorming dusdanig af te remmen dat slechts vijftien ambtenaren daadwerkelijk ontslagen werden 13. Het definitief beëindigen van de ontslagprocedure op 6 januari 1800 kan worden beschouwd als het symbolisch einde van de revolutie en het begin van verzoening tussen de verschillende politieke richtingen.

Ook in andere opzichten voer het Intermediair Gemeente Bestuur een weinig revolutionaire koers. Zo wist dit bestuur, waarvan de meeste leden een ambachtelijke ondernemersachtergrond hadden, de afschaffing van de gilden grotendeels te saboteren. Opnieuw bleek het instellen van een commissie een voortreffelijk hulpmiddel 14. Na de invoering van de grondwet van 1801 probeerden Utrechts door het bewind Vreede aangestelde stadsbestuurders zelfs om de heerlijke rechten over het dorp Vreeswijk terug te krijgen 15.

De benoeming van een bestuur waarin naast vier moderaten en twee radicalen vier oranjegezinde oud-vroedschapsleden zitting hadden, in februari 1803, had geen verdere reactie tot gevolg. In een aantal kwesties zette deze stedelijke leiding zich zelfs in voor revolutionaire verworvenheden. Zo verzette mr. M. J. Eyck, zoon van de vroegere maire, zich tegen herinvoering van de gilden. Dit werd voorgesteld door het Comité van Koophandel, waarin voornamelijk ondernemers met een patriotse achtergrond zitting hadden. Verder voorkwam het stadsbestuur dat ambtenaren, die tussen 1795 en 1799 in de plaats van ontslagen orangisten waren aangesteld, hun betrekking weer moesten afstaan aan slachtoffers van de revolutionaire zuiveringen 16.

Wat betreft de sociale samehstelling van het stadsbestuur betekende de wisseling van de wacht op het stadhuis in februari 1803 wèl een drastische verandering. Sinds de afzetting van de vroedschap in januari 1795 was het overwicht van het patriciaat nooit meer zo groot geweest. De verkiezingen, waarin het stedelijk reglement voorzag, brachten daar echter verandering in. Elk jaar dienden twee leden af te treden volgens een door loting bepaald schema, waarna een college van twaalf door de stemgerechtigden aangewezen kiezers over de vacatures stemden. Wanneer er meer dan één tussentijdse vacature bestond, moesten er eveneens kiezers in actie komen ¹⁷. Hierdoor veranderde de samenstelling van het stedelijk bestuur tussen april 1804 en september 1805 ingrijpend. Het aantal orangisten daalde van vier naar twee en de radicale inbreng verdubbelde. Het patricische overwicht werd gereduceerd tot de helft en met de verkiezing van de leerlooier Hendrik Verkerk, voormalig lid van het Inter-

13 *Ibidem*, 107-110.

14 GAU, Stad III nr. 1, Notulen van het stedelijk bestuur (1795-1808) 28 dln. Ook elders werd de daadwerkelijke afschaffing van de gilden omzeild. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *'s Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen, 1955); C. Wiskerke, *De afschaffing der gilden in Nederland* (Amsterdam, 1938) 128-141.

15 GAU, Stad III nr. 1.

16 De Bruin, 'Zuiveringen', 112-115.

17 De Bruin, *Burgers op het kussen*, 156.

mediair Gemeente Bestuur, keerde een burger uit de hogere middenstand in het stedelijk bestuur terug. Het meest opzienbarend was de niet-herverkiezing van het oud-vroedschapslid mr. D. J. Martens. In zijn plaats wezen de kiezers de rooms-katholieke advocaat mr. H. van der Burgh aan, een vooraanstaand radicaal uit de voorafgaande periode. Het gemeentebestuur reageerde teleurgesteld en probeerde de verkiezing van Van der Burgh op procedurele gronden af te keuren. De kiezers hielden echter voet bij stuk en zetten hun keuze door¹⁸. Na de aankondiging van een nieuwe gemeentelijke bestuursregeling door het bewind-Schimmelpenninck besloot men in Utrecht te stoppen met de periodieke aftredens. De sociale en politieke verhoudingen consolideerden zich voor de rest van de Bataafs-Franse tijd op ongeveer hetzelfde niveau¹⁹. Na de benoeming van een nieuw bestuur door Lodewijk Napoleon begin 1808 was er opnieuw een klein overwicht van patriciërs, dat weer verdween met de invoering van het Franse bestuurssysteem in juni 1811.

De belangrijkste bestuurder in de domstad onder het Koninkrijk Holland was burgemeester Ram. Mr. Philip Ram (1753-1817), telg uit een oud Utrechts regentengeslacht, was in 1777 in de vroedschap gekomen, had in 1785 dit wespennest verlaten om secretaris financiën van de Staten van Utrecht te worden en was met de Bataafse revolutie zijn politieke functies kwijtgeraakt. In 1802 keerde hij als lid van het departementaal bestuur op het politieke toneel terug en zes jaar later werd hij door Lodewijk Napoleon benoemd tot eerste burger van Utrecht. In de drie jaar dat hij de leiding van de stad had, voerde hij een efficiënt beleid. Samen met D. J. Martens, die opnieuw tot thesaurier was aangesteld, saneerde hij de stadsfinanciën, die in voorgaande jaren, toen de tekorten meer dan 25% bedroegen, zeer chaotisch waren geworden²⁰. De eis van de centrale overheid om te bezuinigen op sociale voorzieningen en openbare werken wees de burgemeester echter resoluut van de hand.

De belangrijkste wethouder onder de orangist Ram was de uit het Gemeente Bestuur overgestapte M. J. Eyck, die na 1795 een gematigde aanhanger van de Bataafse revolutie was geweest. Deze combinatie was symbolisch voor het samengaan van de verschillende politieke richtingen uit de voorbije periode. Zowel binnen het college van burgemeester en wethouders als in de vijftientig leden tellende vroedschap, die een adviserend lichaam vormde, zaten exponenten van de diverse stromingen, al raakten de voormalige radicalen steeds meer in de minderheid. De nieuwkomers van na 1795, althans de meest welgestelden onder hen, begonnen in deze jaren steeds meer een deel van de besturende elite te vormen. Revolutionaire carrières mondden uit in een meer bestendige bestuurlijke loopbaan. De zojuist genoemde advocaat Van der Burgh is daar een voorbeeld van.

Het meest opzienbarend was de opmars van Paulus Wilhelmus Bosch (1771-1834), een telg uit een katholieke familie die door een uiterst voortvarende manier van zakendoen en een succesvolle huwelijkspolitiek zeer rijk was geworden. Bosch ging rechten studeren, hij vestigde zich als advocaat en deed in 1795 met de revolutie mee. Hij werd lid van de Provisionele Municipaliteit en was vervolgens tot 1803 tweede secretaris van de Raad van Rechtspleging. Daarna was hij enkele

18 GAU, Stad III nr. 1.

19 R. E. de Bruin, 'De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur 1795-1813', *BMGN*, XCIX (1984) 195-198; *idem*, *Burgers op het kussen*, 207, 260, 269.

20 GAU, Stad III nr. 284, Rekeningen van den thesaurier (1795-1808) 9 dln.

jaren lid van de departementale rekenkamer. Naast zijn openbare functies nam hij deel aan het familiebedrijf en genoot hij inkomsten uit een uitgebreid bezit aan landbouwgrond²¹. Bosch was voortdurend bezig met het opkopen van landerijen die patriciërs vanwege de ongunstige tijdsomstandigheden van de hand moesten doen. Sinds 1806 noemde hij zich, naar één van de aangeschafte ambachtsheerlijkheden, Bosch van Drakestein. Onder deze naam werd hij in 1808 lid van de vroedschap. Drie jaar later werd hij adjunct-maire onder mr. A. J. W. van Dielen. Deze overleed in februari 1812 en na maanden touwtrekken werd Bosch van Drakestein als nieuwe maire aangesteld. Bosch was in hoge mate gepousseerd door de prefect van het departement van de Zuiderzee, graaf De Celles. Deze prees in een brief aan Lebrun de ijver en de Fransgezindheid van zijn kandidaat en adviseerde geen acht te slaan op de bezwaren die tegen hem in Utrecht bestonden²².

Hoe impopulair Bosch in zijn vaderstad was, bleek begin 1812 zeer duidelijk toen hij gedebatteerd werd in de eliteclub Sic Semper²³. De weerzin van het Utrechtse patriciaat tegen Bosch van Drakestein had twee kanten. Ten eerste was er de afkeer van deze parvenu die bovendien katholiek was en ten tweede de ongeremde Fransgezindheid van de man. Anders dan zijn voorganger, die steeds had geprobeerd de Franse maatregelen zo veel mogelijk te verzachten, had Bosch van Drakestein slechts tot doel zijn superieuren naar zijn beste vermogens te dienen. Soms ging hij daarin zelfs verder dan vereist was.

Dat de omstandigheden in Utrecht in de tijd dat hij maire was sterk verslechterden, maakte het er voor hem niet beter op. Aan het begin van de Bataafs-Franse periode stond de Utrechtse economie er in vergelijking met verschillende andere steden nog vrij goed voor²⁴. De functie van de stad als agrarisch centrum, de geringe rol van exportafhankelijke industrieën en de aanwezigheid van een groot aantal instellingen zorgden voor belangrijke impulsen in het stedelijk betalingscircuit. Een duidelijk symbool van deze betrekkelijk gunstige situatie was de bevolkingsgroei. Tussen 1750 en 1795 nam het aantal Utrechters toe van 25.000 naar 32.000²⁵. Tot 1809 was er een voortgezette groei naar bijna 35.000. Daarna stagneerde de groei. In 1813 was de bevolking zelfs afgenomen tot onder de 33.000²⁶.

De omstandigheden waren er dan ook naar. Door de structuur van de lokale economie kwam de toepassing van het Continentaal Stelsel wel niet zo hard aan als

21 De Bruin, *Burgers op het kussen*, 254.

22 ARA, 2e afd. Binnenlandse Zaken (1795-1813) nr. 952, Regeling van het bestuur in de departementen (departementale, arrondissementale, gemeentelijke en rechterlijke ambtenaren) Monden van de Maas, Zuiderzee, Monden van den Rijn, Boven IJssel (1811-1813) 1 portefeuille.

23 GAU, inv. 32 (Archief van de Sociëteit Sic Semper) nr. 4, Notulen van de vergaderingen van commissarissen en leden der sociëteit (1775-1913) met ledenlijst (1775-1806) 6 dln.

24 P. D. 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825* (dissertatie Utrecht, 1983) 9-39.

25 Dit blijkt uit een in 1812 in opdracht van het stadsbestuur ingesteld onderzoek. GAU, Stad III nr. 597, Verbaal (Notulen) van den Maire (1811-1813) 16 dln. en 1 omslag.

26 't Hart, *Utrecht*, 240. De betrouwbaarheid van deze volkstellingen is overigens beperkt. Volgens 't Hart zijn de cijfers van 1795 en 1809 het best te hanteren.

in diverse Hollandse steden, maar bevorderlijk was het allerminst. Veel erger was de opheffing van verschillende instellingen. Het vertrek van het koninklijk hof in april 1808 betekende nog de verdwijning van een tijdelijk voordeel, maar maatregelen genomen na de inlijving zorgden voor het einde van oude steunpilaren van de Utrechtse economie. Als gevolg van de per 1 januari 1811 ingevoerde bestuurlijke reorganisatie was Utrecht niet langer departementshoofdstad. De domstad ressorteerde voortaan onder het departement van de Zuiderzee, waarvan de prefect in Amsterdam zetelde. De uit Brussel afkomstige graaf De Celles vervulde deze functie met J. D. van Tuyll van Serooskerken als onderprefect van het derde arrondissement waarvan Utrecht de hoofdplaats was. Deze Utrechtse edelman was sinds 1807 kwartierdrost van Utrecht geweest onder landdrost J. H. van Lijnden van Lunenburg.

Een zware klap voor de Utrechtse elite, was de opheffing van de kapittels in 1811. Na het verbod van de katholieke eredienst in 1580 was dit relict van het oude geestelijk bezit in handen gekomen van adel en regentenpatriciaat. Zonen uit aanzienlijke geslachten konden een prebende kopen en als kanunnik van een der vijf kapittels een aanzienlijk inkomen verwerven. Tot 1795 hadden deze kapittels ook politieke betekenis omdat uit hun midden door ridderschap en steden de geëligeerden, het eerste lid van de Staten, werden gekozen ²⁷. Met de revolutie verdween dit en konden ook sociale nieuwkomers het tot kanunnik brengen, mits zij over voldoende geld beschikten om zich in te kopen. In 1811 werd echter bepaald dat alle vormen van geestelijk bezit moesten worden afgeschaft. Er werd gepraat over schadevergoeding, maar voorlopig was de realiteit dat een groot aantal Utrechtse aanzienlijken een belangrijk inkomenstenverlies leed.

Zeer ernstig was de degradatie van de universiteit tot 'école secondaire'. In het geannexeerde gebied behielden slechts Leiden en Groningen het promotierecht. Het bestaan van de in 1636 gestichte Utrechtse academie was sinds de revolutie verschillende malen bedreigd, maar de door Napoleon bij zijn bezoek aan Amsterdam afgekondigde decreten leken haar definitieve ondergang in te houden ²⁸.

De opheffing van de zojuist genoemde instellingen trof in eerste instantie de bovenste lagen, maar had ook gevolgen voor de totale bevolking. Kamerverhuur en consumptie in de horeca verminderden, personeel aan de betrokken instellingen kwam op straat te staan en het overschot van panden leidde tot werkloosheid onder bouwvakarbeiders en het stilvallen van de steenbakkerijen, naast de textiel de belangrijkste vorm van nijverheid in Utrecht ²⁹. De verminderde koopkracht van de elite leidde tot teruglopende bestedingen en ontslag van huishoudelijk personeel. De ondersteuning van de werklozen door de armenkassen werd aanzienlijk teruggebracht ³⁰. Tegenover een stijging van het aantal Utrechters dat bedeling behoefde, stond een daling van het daarvoor uitgetrokken bedrag. Om de nood enigszins te lenigen werden uitdelingen van Rumfordse soep georganiseerd ³¹.

Al deze omstandigheden deden het toch al verminderde enthousiasme voor de in 1795 ingehaalde Fransen tot onder het nulpunt dalen, maar de grootste woede werd veroorzaakt door de conscriptie. De eerste loting in maart 1811 verliep zeer onrustig

27 *Tegenwoordige Staat*, XI, 163-188.

28 G. W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636-1815* (Utrecht, 1936) 376-381.

29 't Hart, *Utrecht*, 25-32.

30 GAU, Stad III nr. 839, Gemeente-rekeningen van 1811-1813.

31 't Hart, *Utrecht*, 94.

en de arrestatie van twee Utrechtse deserteurs diezelfde maand leidde tot rellen in de volksbuurt wijk C³². Na het bekend worden van het debacle in Rusland ontstonden er moeilijkheden met de Nationale Garde, maar doordat de tactvolle Van Tuyll van Serooskerken de Utrechtse maire van overreageren wist af te houden, werd alles in der minne geschikt. Afgezien van enkele incidenten bleef Utrecht betrekkelijk rustig tot het vertrek van de Franse troepen onder generaal Molitor in de vroege ochtend van 28 november 1813.

UTRECHT ONDER KONING WILLEM I

Kort daarop verschenen de kozakken voor de stad. Op 30 november vond een wisseling van de wacht op het stadhuis plaats. In de plaats van het in juni 1811 aangestelde bestuur kwam een uit vijftien leden bestaande Provisioneele Regeering. Daarin namen adjunct-maire mr. P. A. Beelaerts en zes leden van de Raad der Municipaliteit zitting. Het voorlopige bestuur bestond grotendeels uit patriciërs met een orangistische achtergrond³³. Een uitzondering was de koffiegrossier Wijnand Koopman. Hij was in 1795 in het Comité van Koophandel gekomen en had sinds 1808 zitting gehad in het stadsbestuur. Als lid van de Raad der Municipaliteit had hij in februari 1813 een boycotactie tegen Bosch van Drakestein geleid en dat zag hij nu beloofd. Tot zijn dood in 1842 zou hij deel uitmaken van het stadsbestuur 34.

Verschillende andere leden hadden eveneens een weinig coöperatieve houding aangenomen. Mr. L. Th. Nepveu had in het voorjaar van 1813 geweigerd om adjunct-maire te worden en mr. J. van Doelen had zich evenals oud-burgemeester Ram verzet tegen de recruterij van zijn zoon als *Garde d'Honneur*. Ram werd aangewezen als voorzitter van het nieuwe stadsbestuur, maar omdat hij kort voor het vertrek van de Fransen als gijzelaar was afgevoerd, werd deze taak overgenomen door Jan van den Velden, een fervent orangistische ex-marineofficier. Diens gebrek aan bestuurlijke ervaring en ontoereikende vooropleiding droegen bij tot een weinig succesvolle vervulling van het ambt en per 1 januari 1815 kreeg Van den Velden op eigen verzoek ontslag³⁵.

Mr. R. A. Schutt, eveneens een uit de Raad der Municipaliteit overgestapte orangist, nam het voorzitterschap over. Als voormalig lid van de in 1795 afgezette vroedschap en oud-schepen had hij meer bestuurservaring. Hij vervulde het ambt van eerste burger precies een jaar. Begin 1816 trad de nieuwe gemeentelijke bestuursregeling van het Koninkrijk der Nederlanden in werking. Het Utrechtse stadsbestuur bestond uit een vijftientig leden tellende Raad der Gemeente met een college van vier burgemeesters als dagelijkse leiding. Schutt werd evenals Van Doelen, oud-wethouder B. M. van Steenhardt en W. R. baron van Heeckeren van Brantsenburg tot burgemeester benoemd. De laatste behoorde tot een oud adellijk

32 GAU, Stad III, nr. 591, Notulen van Burgemeester en Wethouders (1808-1811) 9 dln.

33 De Bruin, *Burgers op hel kussen*, 262

34 GAU, Stad IV nr. 80, Presentielijsten van de raadsvergaderingen (1816-1851) 4 dln.

35 *Ibidem*, nr. 65, Notulen van de provisioneele regeering der stad (1813-1815) 16 dln.

geslacht. Aanwezigheid van de adel was vóór 1795 een zeldzaamheid geweest en in de Bataafs-Franse tijd was het twee keer voorgekomen dat een edelman zitting nam in het stedelijk bestuur. Gedurende de eerste decennia van het Koninkrijk der Nederlanden was er permanent minstens één edelman lid van de Utrechtse raad. Nu was de adel na 1813 sterk uitgebreid doordat Willem I een groot aantal patricische families in de adelstand opnam. Zo konden leden van de Utrechtse geslachten Martens, Ram, Strick van Linschoten en Van Asch van Wijck voortaan het predikaat jonkheer voor hun naam zetten. De families Ram en Van Asch van Wijck zouden gedurende de hele negentiende eeuw een belangrijke rol in de stedelijke politiek spelen. Echter ook leden van oude adellijke geslachten maakten deel uit van de raad. Tussen 1816 en 1828 was dit baron Van Heeckeren en in de jaren 1847-1851 mr. J. F. baron van Reede van Oudtshoorn.

Op provinciaal niveau speelde de adel vanouds een veel belangrijker rol. Vóór 1795 vormde de ridderschap een van de drie standen van de Utrechtse Staten. Onder het Koninkrijk Holland volgde een hernieuwd leiderschap. Na het herstel van de onafhankelijkheid was voor de adel opnieuw een belangrijke rol weggelegd. Een derde deel van de Staten werd bezet door afgevaardigden van de ridderschap en ook onder de resterende leden was de adel ruim vertegenwoordigd. Als eerste gouverneur werd J. M. van Tuyll van Serooskerken benoemd. In 1828 stelde Willem I een buitenstaander aan, de Antwerpse burgemeester Florent ridder van Ertborn. Deze verzwaarde zich in het voorjaar van 1830 echter met de Stichtse adel door op 46-jarige leeftijd te trouwen met de zeventienjarige Adriana Eleonora Josephina baronesse van Heeckeren. Toen dat najaar zijn geboortestad zich bij de Belgische Opstand aansloot, bood hij zijn ontslag aan³⁷.

De grondwet van 1815 regelde de staatsinrichting van het Koninkrijk der Nederlanden. Nadere provinciale en gemeentelijke reglementen werkten de daarin vastgelegde beginselen nader uit. De reglementering van 1816 voor het lokale niveau werd in 1824 veranderd. De toen geschapen situatie bleef, met een wijziging op landelijk niveau als uitvloeisel van het onafhankelijk worden van België, tot 1848 bestaan. De bestuursstructuur was in grote lijnen een mengvorm tussen de verschillende stelsels uit de Bataafs-Franse tijd en voordien bestaande regeerwijzen. Vooral in de naamgeving werd teruggegrepen op de toestand van vóór 1795. Benoeming van bestuurlijke en vertegenwoordigende lichamen vond de eerste keer door de koning plaats. De Eerste Kamer der Staten-Generaal werd ook bij het optreden van vacatures door de koning aangevuld. Voor de Tweede Kamer bestond een aftredingsstelsel. In periodieke en tussentijdse vacatures werd voorzien door de Provinciale Staten. Iedere provincie had een vast aantal kamerleden. Uit Utrecht kwamen er drie. Op deze verkiezingen werd via de gouverneur grote invloed uitgeoefend door de kroon.

De Provinciale Staten bestonden uit drie standen: de ridderschap, de landeigenaren en de steden. In iedere provincie was de verdeelsleutel anders. In Utrecht hadden de drie standen elk twaalf afgevaardigden. Die van de ridderschap werden gekozen in de

36 D. van den Bosch, 'De adel en de vorst in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden', *Symposium. Tijdschrift voor maatschappijgeschiedenis*, I (1979) 70-93.

a J. W. C. van Campen, 'Florent ridder van Ertborn, gouverneur van Utrecht 1828-1830', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1956) 102-109.

vergadering van de daarin beschreven edelen³⁸. De vertegenwoordigers van de landeigenaren werden per district gekozen door kiezerscolleges, op hun beurt weer aangewezen door stemgerechtigden die stembiljetten thuisbezorgd kregen³⁹. Voor dit deel van de Staten werd in feite een combinatie gehanteerd van de kiesstelsels van 1796 en 1803. Voor de steden gold evenals voor de ridderschap in wezen het systeem van vóór de revolutie. De stedelijke raden wezen hun vertegenwoordigers aan en die bleven hun lidmaatschap van de gemeenteraad vervullen naast dat van de Staten. De raadsleden hadden zitting voor het leven zoals dat onder de Republiek in de Hollandse steden het geval was geweest. Vacatures door overlijden of bedanken werden echter vervuld door een kiescollege, dat gekozen werd door de stemgerechtigden. Ook die konden hun keuze thuis maken. Om de drie jaar trad een derde deel van het kiescollege af; wanneer er tussentijdse vacatures optraden werd de procedure op een vast tijdstip in het jaar voor de opengevallen posten toegepast⁴⁰.

De belangstelling voor deze verkiezingen was gering. Uit de hele periode dat het stelsel van kracht is geweest komen klachten over de beperkte animo: het zonder kennisgeving wegblijven uit de kiescolleges en het inleveren van blanco stembiljetten. Deze geringe belangstelling is heel goed te verklaren uit de geschiedenis sinds 1795. In de eerste jaren van de Bataafse revolutie hadden de burgers een overdosis aan democratie gekregen. Enkele malen per maand of zelfs meer dan eens in de week stemmen kwam voor en stembusmoetheid was het voorspelbare resultaat⁴¹. Na 1798 verminderde de frequentie drastisch en sinds 1801 viel er niet zo veel meer te kiezen. Alleen op lokaal niveau was er nog werkelijk sprake van invloed op de bestuursamenstelling. In het departementaal bestuur werden aftredende bestuurders via een gefiltreerd stelsel steeds herkozen. Tijdens het Koninkrijk Holland bestond er slechts voor het Wetgevend Lichaam nog een kiesstelsel. Met volksinvloed had dit echter niets te maken. Tijdens de inlijving was die invloed althans in theorie weer wat groter geweest en had ook betrekking gehad op de lokale en departementale bestuursniveau's.

Naar de personele invulling van de verschillende kiestrappen moet op lokaal niveau nog het nodige onderzoek worden verricht, maar een voorlopig beeld is al wel te schetsen. In de kiescolleges werden hoofdzakelijk notabelen gekozen: renteniers, hoge ambtenaren, functionarissen uit de rechterlijke macht, enkele grote zakenlieden, een paar hoogleraren. Het ging ook meestal om zeer vermogende personen⁴². De Utrechtse stemgerechtigden kozen veel gemeenteraadsleden in het college. In 1840 waren 15 van de 42 kiezers lid van de raad⁴³. Hun aanwezigheid

38 L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCII (1979) 394-395.

39 *Ibidem*, 398-399.

40 L. Blok, 'Verkiezingen in Utrecht 1825-1848. Stands- en trapsgewijs', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 19-27.

41 De Bruin, *Burgers op het kussen*, 180.

42 Blok, 'Wettelijke fictie', 396; J. A. de Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 188-189.

43 R. E. de Bruin, 'Stemmen in de tijd van Stastok. Een onderzoek naar het kiesstelsel onder de grondwet van 1815 (1840) en zijn werking te Utrecht in de jaren 1840-1848' (niet uitgegeven scriptie RU Utrecht, 1977) 28.

gaf het functioneren van het kiescollege een element van coöptatie. Dergelijke karakteristieken gaven vooral na 1840 aanleiding tot toenemende kritiek. Met name Thorbecke richtte zijn pijlen op het kiesstelsel ⁴⁴.

De Utrechtse raadsleden behoorden meestal tot gevestigde patricische families, maar in enkele gevallen was er plaats voor degenen die in het revolutietijdvak een meer bestendige carrière hadden gemaakt. Zo af en toe verscheen er nog wel eens een nieuwe naam op de presentielijst. Het systeem is vergelijkbaar met dat onder de oude Republiek, maar is iets opener. Dat geldt ook in godsdienstig opzicht. Het in 1795 doorbroken monopolie van de hervormden werd onder het Koninkrijk der Nederlanden grotendeels hersteld, maar een enkele katholiek maakte nog deel uit van het stadsbestuur. Eerst waren dat B. M. van Steenhardt, die van 1816 tot 1818 burgemeester was, en de oud-katholiek Willem Keetell, die tussen 1808 en zijn benoeming tot kameraar in 1824 raadslid was. Sindsdien was de houtkoper mr. L. Robert de enige katholiek in de Utrechtse gemeenteraad. Hij was een neef van oud-maire Bosch van Drakestein. Diens zoon werd in 1839 in de plaats van de overleden Robert tot raadslid gekozen. Deze jhr. mr. W. Bosch van Drakestein deed echter weinig om de belangen van zijn geloofsgenoten in de raad te behartigen. Hij was vrijwel nooit aanwezig, maar meldde zich steeds 'wegens eene lichte ongesteldheid' af⁴⁵.

Ook in het kiescollege was het hervormde overwicht groot. Het katholieke raadslid zat erin en de enige overige uitzondering was de doopsgezinde stadsontvanger G. J. van Mansvelt. In de raad kwam er eveneens een protestantse dissenter. De lutherse bierbrouwer en verzekeraar Hendrik Elink Schuurman, wiens vader aan het begin van de Bataafse revolutie deel had uitgemaakt van de Provisionele Municipaliteit, werd in 1839 tot gemeenteraadslid gekozen.

Confessionele tegenstellingen waren van groot belang in het negentiende-eeuwse Utrecht. De stad kende vanouds een vrij grote katholieke minderheid, die geconcentreerd was in de buitenwijken en het westelijk gedeelte van de binnenstad, dat wil zeggen de armere gedeelten. De geloofstegenstellingen hadden heel duidelijk een sociale dimensie. In de Bataafse tijd hadden religieuze verschillen slechts een beperkte rol gespeeld, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nijmegen, waar de protestants-katholieke controverse de politiek gedurende de eerste jaren van de Bataafse revolutie beheerste ⁴⁶. Het protestantse volksdeel, dat tot een minderheid was geworden, probeerde zijn positie te verdedigen tegen de tot dan toe van het burgerrecht verstoken katholieken, die hun aandeel in het bestuur opeisten.

Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw treden in Utrecht vergelijkbare verschijnselen op. Door de voortdurende groei van het katholieke aandeel in de bevolking nemen onder Utrechtse protestanten onrustgevoelens over het oprukkende papendom toe. Het percentage rooms-katholieken, in 1798 nog precies 30, is in 1840 gestegen tot 36,3. Daar komen dan nog ruim 2% oud-katholieken bij. Het

44 Zie onder andere J. R. Thorbecke, *Over de hervorming van ons kiesstelsel* (Leiden, 1842).

45 GAU, Stad IV nr. 80, Notulen van den raad der stad, met origineele bijlagen (1815-1851) 37 dln.

46 A. G. Pikkemaat, *Bataafse vrijheid in Nijmegen 1794-1795* (Nijmegen, 1963) 115-172.

hervormde aandeel loopt in diezelfde periode van 62,8 naar 57,1 % terug 47. De eerste duidelijke fricties komen aan het licht tijdens de Belgische Opstand 48. In de jaren veertig maakt gouverneur F. van de Poll regelmatig melding van spanningen tussen de geloofsgemeenschappen 49. Het fel anti-katholieke grootprotestantisme zou in 1853 zijn hoogtepunt bereiken met de Aprilbeweging.

Het gemeentebestuur kende een grote mate van continuïteit. Het reglement van 1824 voorzag in een dagelijks bestuur bestaande uit burgemeester en wethouders. Het hele college was lid van de raad, die door de burgemeester werd voorgezeten. Utrecht kreeg drie wethouders. Van de zittende burgemeesters kreeg Van Doelen het ambt van eerste burger opgedragen.

Johannes van Doelen (1751-1828) was de zeventig al gepasseerd toen hij tot burgemeester werd benoemd. Hij was een in Deventer geboren domineeszoon die geparenteerd was aan het Utrechtse patriciaat. Zijn moeder was een burgemeestersdochter. Naar Utrecht gekomen om rechten te studeren vestigde hij zich aanvankelijk als advocaat en werd in 1787 secretaris van de Staten. Hij behoorde heel duidelijk tot het orangistische kamp. Zijn schoonvader Adriaan Loten was een belangrijk man in de Pesteriaanse Cabale. In 1795 werd Van Doelen ambteloos burger. Pas in 1808 nam zijn politieke loopbaan weer een aanvang. De door het piëtisme beïnvloede Van Doelen had een uitgesproken conservatieve instelling. 'Vermengd u niet met hen die naar verandering staan', is een van de bijbelteksten die hij in zijn autobiografie aanhaalt⁵⁰.

Van Doelen bekleedde het ambt van burgemeester precies drie jaar. In zijn plaats kwam mr. H. M. A. J. van Asch van Wijck (1774-1843). Was Van Doelen een relatieve nieuwkomer in het Utrechtse patriciaat, zijn opvolger behoorde tot een familie die al sinds de zestiende eeuw leden voor de raad leverde. Verheffing in de adelstand volgde in 1833⁵¹. Van Asch van Wijck had in de jaren 1810-1811 kortstondig deel uitgemaakt van het stadsbestuur en was na het vertrek van de Fransen in de Provisioneele Regeering benoemd. In september 1814 werd hij aangesteld tot advocaat-fiscaal van de provinciale middelen, een functie die onverenigbaar was met het lidmaatschap van het stadsbestuur⁵². Van 1822 tot 1840 was hij Tweede Kamerlid en stapte daarna over naar de andere zijde van het Binnenhof.

Zijn burgemeesterschap, dat duurde van 1827 tot 1839, kenmerkte zich door een grote voortvarendheid. Bij zijn afscheid vermeldt hij niet zonder trots wat hij had bereikt voor de stad⁵³. Hij memoreert dat hij de gemeentelijke financiën sterk heeft verbeterd ondanks extra uitgaven in verband met het uittrekken van de jagers tegen

47 't Hart, *Utrecht*, 230.

48 Van Campen, 'Ertborn', 94-100.

49 A. J. C. Rüter, ed., *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849* (Werken Historisch Genootschap, LXXU.I, LXXVII-LXXVIII, 3 dln.; Utrecht, 1941-1950) *passim*.

50 GAU, Bib. Utr. nr. XI B 31, Levensbeschrijving van Johannes van Doelen (handschrift Utrecht, 1820) 8.

51 *Nederlands Adelsboek*, XLVI ('s-Gravenhage, 1953) 450.

52 A. Graafhuis, *De Utrechtse Heren Zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad, 1813-1980* (Utrecht, 1984) 48.

53 H. M. A. J. van Asch van Wijck, *Vergelijkend verslag aangaande de toestand der stad Utrecht in 1827 en 1839* (Utrecht, 1839).

de Belgen in 1831, de cholera-epidemieën van 1832 en 1833 en het 200-jarige jubileum van de universiteit in 1836. Verder waren er belangrijke projecten op stapel gezet. Vooral in het zuiden van de oude stad was veel gebouwd en er was een begin gemaakt met het slopen van de wallen.

Er werden verschillende plannen ingediend, onder andere door oud-wethouder M. J. Eyck, die sinds 1811 burgemeester van Maartensdijk was. Van Asch van Wijck wist echter zijn eigen ideeën door te zetten, die hij presenteerde als een variant op het zeventiende-eeuwse plan-Moreelse 54 Hendrik Moreelse had evenwel een uitbreiding van de stad naar het westen gewild, terwijl Van Asch van Wijck een herstructurering van de oude stad beoogde. De Haarlemse architect J. D. Zocher jr. kreeg de opdracht het project uit te voeren. Diens plannen werden slechts gedeeltelijk gerealiseerd. Uiteindelijk vond aan de noordzijde woningbouw plaats, bij de Wittevrouwenpoort aan de noord-ooskant verrees de Willemskazeme en daartussenin kwam op het bolwerk Wolvenburg in de jaren vijftig een gevangenis. De rest van de omwalling werd omgetoverd in parken. In 1874 was het complete oude vestingstelsel afgebroken 55.

Volksgesondheid en de noodzaak van woningbouw werden in de discussies over de herinrichting van de stad veelvuldig genoemd. Zorg daarvoor was inderdaad geen overbodige luxe. Na een stagnatie gedurende de inlijvingsjaren, waarin de bevolking terugviel tot 32.600, zette een snelle groei in: 34.400 in 1820, 38.300 aan het begin van Van Asch van Wijcks burgemeesterschap en 48.500 aan het einde daarvan. Daarna trad opnieuw stagnatie op. Bij de volkstelling van 1849 was het aantal inwoners weer onder de 48.000 gezakt 56. Het overgrote deel van de Utrechters woonde omstreeks het midden van de eeuw nog steeds binnen de middeleeuwse grenzen. De rest, ongeveer een vijfde, had onderdak in een van de vier voorsteden, die naar de poorten waren genoemd. Deze vier voorsteden waren in 1816 zelfstandige gemeenten geworden, maar zeven jaar later weer bij Utrecht gevoegd. Tot het eind van de jaren zestig bleef men vasthouden aan het wonen in de traditionele gebieden. Daarna volgde een enorme expansie van de bebouwde kom.

Het wonen met een 50.000 mensen op een gebied, dat ruim een eeuw eerder met de helft al aardig gevuld was, had vergaande consequenties voor de leefomstandigheden. Vooral in de nieuwbouwwijken die in de tuinen van de zuidelijke binnenstad waren neergezet, bestonden erbarmelijke toestanden. Doordat zinkputten en waterputten dicht bij elkaar lagen kon een ziekte als de cholera zich razendsnel verspreiden. De zojuist genoemde epidemieën van 1832 en 1833 kregen opvolgers in 1848, 1853, 1859 en 1866 57. De laatste was de ergste, maar gaf tevens de stoot tot de oplossing van het probleem: aanleg van waterleiding en stadsuitbreiding.

Ook de economische structuur veranderde. Aan het begin van de negentiende eeuw had Utrecht, zoals we hebben gezien, een verzorgende functie voor de directe

54 R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot castellum* (Utrecht-Antwerpen, 1969) 117.

55 *Ibidem*, 128.

56 *Uitkomsten der tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849. Provincie Utrecht* ('s-Gravenhage, 1852) 2.

57 C. Offringa, 'Burgerzin en wetenschap: een eerste aanzet tot milieubeheer in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1972) 174-187; J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (4e dr.; Utrecht-Antwerpen, 1984) 348-349.

omgeving. De verschillende instellingen die voor Utrecht van zo groot belang waren, waren na 1813 grotendeels herleefd. De kapittels waren weliswaar blijvend verdwenen, maar de academie werd in ere hersteld en kreeg in 1815 het predikaat rijksuniversiteit. In het rijtje overheidsinstellingen behoorde sinds 1818 ook de rijksmunt.

Sinds het eind van de jaren twintig vond echter een structuurverandering plaats in de richting van handel en industrie. Van groot belang daarvoor was de verbetering van de infrastructuur. Aanleg van wegen, kanalen en spoorlijnen maakten Utrecht beter toegankelijk en deden het voordeel van de centrale ligging beter uitkomen. In 1843 reed de eerste stoomtrein de stad binnen en daarna vond een geleidelijke aansluiting op het verkeersnet plaats.

DE JAREN VEERTIG

Op de sociaal-economische veranderingen werd tussen 1840 en het eind van de jaren zestig slechts in beperkte mate invloed uitgeoefend door het gemeentebestuur. Het burgemeesterschap werd tussen 1839 en 1878 bekleed door de zeer conservatieve mr. N. P. J. Kien (1800-1879). Kien was in Den Bosch geboren, hij ging op achttienjarige leeftijd in Utrecht rechten studeren en vestigde zich daar na zijn promotie als advocaat. Sinds 1829 was hij lid van de raad, in 1838 werd hij wethouder en in maart 1839 volgde zijn benoeming tot burgemeester. Hoewel enkele leden van het geslacht Kien in de achttiende eeuw in Utrecht bestuurlijke posten hadden bekleed, had hij minder duidelijke banden met het Utrechtse patriciaat dan zijn beide voorgangers. In tegenstelling tot Van Doelen en Van Asch van Wijck behoorde hij niet tot de kring van het Reveil. Deze orthodoxe beweging had veel aanhang onder de Utrechtse elite en bij het begin van de confessionele partijvorming omstreeks 1850 speelden personen uit patriciaat en adel een belangrijke rol.⁵⁸ Baron Van Reede van Oudtshoorn en jhr. mr. H. A. M. van Asch van Wijck, een zoon van de oud-burgemeester, waren de belangrijkste medestanders van Groen van Prinsterer in de domstad. Van Asch van Wijck jr. was in 1853 tegenkandidaat tegen Kien voor een zetel in de Tweede Kamer. De laatste werd ondanks zijn conservatieve reputatie gesteund door liberalen en katholieken.

Zijn naam als conservatief had burgemeester Kien opgebouwd in de jaren veertig. Hij was heel duidelijk een protégé van de regering. In 1845 werd aan gouverneur Van de Poll te verstaan gegeven dat het de koning welgevallig zou zijn als Kien tot kamerlid zou worden gekozen. Het viel echter niet mee de Utrechtse Staten zo ver te krijgen. Pas na vier ronden werd Kien gekozen met slechts drie stemmen meer dan zijn concurrent J. D. C. C. W. baron d'Ablaing van Giessenburg⁵⁹. Hoe weinig populair de Utrechtse burgemeester in de Staten was, bleek twee jaar later toen hij periodiek moest aftreden. In de derde ronde werd hij pas gekozen met twee stemmen meer dan baron D'Ablaing. Dit was bijzonder pijnlijk voor Kien aangezien het

58 J. H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 147-156.

59 Rijksarchief Utrecht, Provinciaal Archief 1813-1920 nr. 1306, Notulen van het verhandelde bij de Staten der Provincie Utrecht; G. J. Hooykaas, 'Het ontslag van de Kommissaris des Konings in 1850', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1976) 208.

herverkiezen van kamerleden regel was. Een van de weinige uitzonderingen was het oppositionele kamerlid Van Nes van Meerkerk, die zowel in 1818 als in 1836 werd gewipt 60.

Het is niet duidelijk of de moeizame stemmingen over de kamerzetel van Kien hiermee te maken hebben, maar in de tweede helft van de jaren veertig veranderde er iets in de Utrechtse politiek. Nog in 1845 had de adhesiebetuiging aan het negenmannenvoorstel in de stad slechts één handtekening gekregen. Spoedig daarna kwam er echter oppositie van de grond. De in 1846 opgerichte liberale Amstelsociëteit in de hoofdstad kende vier Utrechtse buitenleden: professor J. Ackersdijck, jhr. G. J. Beeldsnijder van Voshol, mr. C. L. Schuller tot Peursum en Y. D. C. Suermondt 61.

Ackersdijck, sinds 1831 hoogleraar aan de Utrechtse universiteit, is als een van de grondleggers van het liberale economische denken in Nederland te beschouwen 62. In de jaren dertig was hij een steeds kritischer houding ten opzichte van de regering gaan innemen. Ook Suermondt was allang een oppositioneel man. In 1829 was hij actief geweest in een clubje rond Van Nes van Meerkerk en had de Belgische oppositieleider De Potter in de gevangenis opgezocht 63. In 1838 had hij ontslag genomen als directeur van de rijksmunt na een conflict met de minister van koloniën. Het statenlid Beeldsnijder van Voshol pleitte in juni 1846 ervoor om voortaan openbaar te vergaderen 64. Het voorstel, dat de steun van de liberale pers kreeg, werd op advies van gouverneur Van de Poll niet in behandeling genomen. De vierde man, advocaat Schuller tot Peursum was een actief publicist, die verschillende blaadjes uitgaf.

In 1847 namen de politieke activiteiten in Utrecht sterk toe. Het belangrijkste thema was de openbaarheid van bestuur. Ook de hoogleraar G. W. Vreede, een groot-protestant die bepaald geen liberaal was, verklaarde zich evenals Thorbecke datzelfde jaar voor openbaarmaking van de stedelijke begroting. Schuller tot Peursum begon in mei 1847 een nieuw weekblad, *Politieke Bijdragen tot de Geschiedenis des Vaderlands*, dat tot doel had de openbaarheid van het lokaal en provinciaal bestuur te bevorderen 65. Hij deed dit onder meer door met medewerking van Beeldsnijder geheime begrotingen te publiceren. De zeer geestige Schuller nam allerlei bestuurders onder vuur, maar ging daarin niet zo ver als een aantal Amsterdamse periodiekjes 66. Hij stelde zijn blad open voor raads- of statenkandidaten die hun

60 *Idem*, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Weesp, 1983) 308.

61 J. H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogman* (Groningen, 1979) 140-141; *idem*, 'Politiek leven in Utrecht', 118-122.

62 *Ibidem*, 119.

63 *Ibidem*; N. C. F. van Sas, 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830', in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945*. Brussel 10-12/11/1980. Acta (Gent, 1982) 123.

64 Von Santen, 'Politiek leven in Utrecht', 120.

65 *Politieke Bijdragen tot de Geschiedenis des Vaderlands* (1847-1848).

66 Zie onder meer: J. J. Giele, *De pen in de aanslag. Revolutionairen rond 1848* (Bussum, 1968); M. J. F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden, 1967).

beginselen voor de kiezers uiteen wilden zetten. Dat was een opmerkelijke ontwikkeling. Leden van raad of Staten werden tot dan toe slechts om hun bekwaamheden gekozen, niet vanwege hun politieke ideeën. Zelfs in de Bataafse tijd was dat het geval geweest en na 1813 waren naar partijenschappen riekende politieke verschillen helemaal taboe geweest. Dat de politisering van het kiesstelsel had ingezet, werd duidelijk in Amsterdam toen de Amstelsociëteit met succes kandidaten voor het kiezerscollege naar voren schoof⁶⁷.

Het aantal Utrechtse buitenleden van deze organisatie groeide tot veertien en in augustus 1847 ging men over tot het stichten van een eigen afdeling, de Rijnsociëteit, de eerste werkelijk politieke organisatie in de stad sinds een halve eeuw. Toen de daaropvolgende maand twee vacatures in het kiescollege moesten worden vervuld ging de nieuwe club over tot het steunen van kandidaten, echter alleen achter de schermen. Het succes was er niet minder om. De sociëteitsleden Schuller tot Peursum en F. H. C. baron van Heeckeren van Brantsenburg werden gekozen. Ze hadden respectievelijk slechts 138 en 61 van de 800 uitgebrachte stemmen behaald (in totaal waren er 2000 stemgerechtigden), maar de rest van de stemmen was versnipperd over 231 personen⁶⁸. De gecoördineerde actie had tot resultaat geleid.

Dat was de tegenstanders niet ontgaan. Gouverneur Van de Poll merkte in zijn jaarverslag over 1847 op dat de geringe belangstelling voor verkiezingen

eensklaps een andere gedaante [had] gekregen'. 'De zoogenaamde Rijn-societeit, eene onderafdeeling der Amstelclub, heeft door inspanning van alle krachten, een werkingsvermogen op leveranciers, werkbazen en wat dies meer zij, verkregen, zoo dat twee harer leden tot kiezers zijn benoemd geworden'⁶⁹.

Ook de gevestigde pers reageerde weinig instemmend op de nieuwe organisatie. De *Utrechtsche Provinciale en Stads Courant* sprak over de onwenselijkheid van het oprichten van 'clubsen of clubsjes'⁷⁰. Dit vormde een bedreiging voor de 'ware vrijzinnigheid', dat wil zeggen de vrije keus der stemgerechtigden. Het oordeel van de *Utrechtsche Avondpost* was al even negatief: 'De partijzuchtige bewegingspartij kan en moet uit haren aard zich meer moeite geven dan de bezadigden, die wars zijn van kabaal en van al die manoeuvres, tot het opwinden van stemgerechtigden vereischt'⁷¹.

De paniek was echter overdreven. Zoals secretaris W. R. Boer (de latere burgemeester) in zijn autobiografie schreef, de Rijnsociëteit was een 'doodgeboren kind'⁷². Al kort na de verkiezing van de beide sociëteitsleden in het kiescollege

67 Von Santen, 'Amstelsociëteit', 120-122; G. A. M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum-Antwerpen, 1964) 34; J. C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum, 1978) 48; Th. van Tijn, 'Tien jaar liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854)', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XVII (1963) 191-199.

68 Von Santen, 'Politiek leven in Utrecht', 124.

69 ARA 2e afd., Kabinet des Konings 4474, Gouverneur van Utrecht, Provinciaal verslag over 1847. Mededeling van drs. J. H. von Santen.

70 *Utrechtsche Provinciale en Stads Courant*, 22-9-1847.

71 *Utrechtsche Avondpost*, 7-10-1847.

strandde een poging van Schuller tot Peursum om in de raad te komen. Geheel tegen de gewoonte in had hij zich in een open brief aan het kiescollege met een beginselverklaring kandidaat gesteld. De hele actie had iets van een provocatie. Schuller tot Peursum kreeg slechts twee stemmen.

Het jaar 1848 gaf in Utrecht maar weinig politieke beweging te zien. Geen onrust voorafgaande aan de grondwetsherziening en de afkondiging daarvan gaf slechts de studenten aanleiding tot vreugdebetoon. Pas na het beroep van de regering op de natie om te reageren op het gepubliceerde grondwetsontwerp in april werden ook in Utrecht handtekeningenacties gehouden. Toen bleek de zwakte van de liberale beweging in Utrecht. De leden van de Rijnsociëteit stelden zich bij het tekenen van adressen zeer verschillend op. In april staakte Schuller de uitgave van de *Politieke Bijdragen*. De belangstelling was te gering en hij vond dat de grondwetsherziening het blad overbodig had gemaakt. Hoewel de Rijnsociëteit pas in maart van het volgende jaar officieel werd opgeheven had zij in 1848 al geen enkele betekenis meer.

Werkelijke politieke veranderingen zouden pas tegen het eind van de jaren vijftig op gang komen. Invloeden van buitenaf waren daarbij van groot belang. Met het ontslag van gouverneur Van de Poll, die door Thorbecke een obstakel voor de vernieuwing werd geacht, in 1850 en de afkondiging van de gemeentewet van 1851 zijn essentiële voorwaarden vervuld voor een gedaanteverwisseling van de Utrechtse politiek 73.

SLOTBESCHOUWING

Keren wij terug naar het uitgangspunt: de tegenstelling tussen de revolutionaire rol van Utrecht in de patriottentijd en het conservatisme gedurende de eerste decennia van het Koninkrijk der Nederlanden. Vijlbrief heeft in zijn dissertatie uit 1950 de patriottentijd getypeerd als een culminatie van een eeuwenlange strijd tussen aristocratie en burgerij en Von Santen werpt de vraag op hoe deze revolutionaire traditie te rijmen valt met het beeld van behoudzucht dat het negentiende-eeuwse Utrecht zo bepaalt⁷⁴. Kunnen we spreken van een breuk in de Utrechtse geschiedenis? Naar mijn mening niet.

De negentiende eeuw contrasteert minder met de voorafgaande periode dan op het eerste gezicht lijkt. Het beeld van Utrecht na 1813 als een rimpelloze vijfver moet enigszins worden genuanceerd. De confessionele tegenstellingen vormden zeker sinds 1830 een bron van onderhuidse spanningen en Von Santen heeft aangetoond dat er in de politiek wel degelijk iets gebeurde. Veel belangrijker voor het in twijfel trekken van een breuk is de visie op de patriottentijd. Bij de opvattingen van Vijlbrief kunnen grote vraagtekens worden geplaatst. De Utrechtse geschiedenis in de eeuw die aan de patriottentijd voorafging, geeft weinig aanleiding voor het zien van een continuïteit in conflicten. Tussen 1660 en het begin van de politieke

72 GAU, Bib. Utr. nr. XII C 5, Autobiografie mr. W. R. Boer, 12. Ook geciteerd door Von Santen, 'Politiek leven in Utrecht', 131.

73 Voor het ontslag van Van de Poll, zie: Hooykaas, 'Ontslag van de Kommissaris', 204-215. Voor de veranderingen in de Utrechtse politiek na 1851, zie: Von Santen, 'Politiek leven in Utrecht', 142-162.

74 Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*; Von Santen, 'Politiek leven in Utrecht', 110.

activiteiten in januari 1783 vonden in Utrecht geen noemenswaardige ongeregeldheden plaats. Toen in Holland en Zeeland tijdens het Rampjaar bijna overal volksbewegingen voorkwamen, was Utrecht bezet door het leger van Lodewijk XIV. Na de aftocht van de Franse troepen legde Willem III stad en provincie een reglement op en zette een groot deel van de vroedschap af zonder dat daar acties vanuit de bevolking aan te pas kwamen⁷⁵. Na de dood van de prins in 1702 werd het reglement eenvoudig weer afgeschaft en bleef de op dat moment zittende vroedschap op het kussen. Slechts enkele tientallen kilometers oostelijker waren Amersfoort en Rhenen het toneel van heftige politieke strijd, samenhangend met de Plooiërijen, die Gelderland en Overijssel in beroering brachten en vertakkingen naar Zeeland hadden⁷⁶. Aan het eind van het tweede stadhouderloze tijdperk, toen elders ernstige ongeregeldheden plaatsvonden, waren er in Utrecht, zo moet ook Vijlbrief toegeven, slechts 'onbetekenende relletjes'⁷⁷.

Pas in de jaren tachtig komt Utrecht in rep en roer. De patriotentijd moet gezien worden als een opmerkelijk intermezzo van opstand en politieke beweging in een anders altijd politiek rustig Utrecht.

75 Roorda, 'Regeringsreglement', 101-122.

76 M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981) 39-137; G. J. Schutte, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', in: I. Schóffer, H. van der Wee en J. A. Bornewasser, ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam-Brussel, 1978) 269-273; W. F. Wertheim en A. H. Wertheim-Gijse Weenink, *Burgers in verzet tegen regenten-heerschappij. Onrust in Sticht en Oversticht 1703-1706* (Amsterdam, 1975); A. H. Wertheim-Gijse Weenink, 'Gelderland van 1672-1795', in J. J. Poelhekke, e.a., ed., *Geschiedenis van Gelderland*, 11 (Zutphen, 1975) 231-278.

77 Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 136. Voor de ontwikkelingen in Holland, zie onder meer: J. A. F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (Dieren, 1984); A. Porta, *Joan en Gerrit Con'er. De politieke macht van Amsterdam (1702-1748)* (Assen, 1975) 229-268; Schutte, 'Republiek', 297-301.

Maastricht tussen 1813 en 1850

J. C. G. M. JANSEN

In 1974 verscheen een uitvoerig artikel van J. A. de Jonge over de geschiedenis van Delft in de negentiende eeuw. De auteur legde de nadruk op de economische ontwikkeling van deze stad ¹. Hoewel zijn studie sterk de aandacht trok, maakte zij minder school dan verwacht. Eén oorzaak daarvan was wellicht de groeiende invloed van de 'New Urban History', die vooral aandacht besteedde aan sociale en ecologische processen ². Ook deze vorm van geschiedbeschouwing kende evenwel zijn beperkingen. Zij stond niet toe de sedert de verschijning van het werk van Chevalier over Parijs ³ onderschatte dynamiek van de negentiende-eeuwse stad recht te doen ⁴. Vandaar dat de interesse van de historici verschoof naar de rol van de bourgeoisie in de ontwikkeling van de toenmalige steden ⁵.

De omstandigheden in Maastricht in de eerste helft van de negentiende eeuw nopen tot een integratie van de diverse stromingen in de moderne stadsgeschiedenis. Wij hebben te maken met een vijftal fenomenen dat op ingewikkelde wijze in elkaar grijpt. Tussen 1795 en 1839 zijn de staatkundige verhoudingen meermalen ingrijpend gewijzigd, telkens met diepgaande gevolgen voor de afzetmogelijkheden van de stedelijke handel en nijverheid. In het economisch leven zijn de accenten dientengevolge herhaaldelijk anders gezet. De rol die Maastricht tot 1866 bleef spelen als garnizoen- en vestingstad legde een zware druk op de planologische mogelijkheden. De oude segmentatie van de arbeidsmarkt en segregatie van beroepsgroepen had sociale gevolgen die moeilijk waren te overwinnen. Binnen de bestuurlijke elite namen de tegenstellingen over het te voeren sociaal-economisch beleid geleidelijk toe.

Van de hier genoemde aspecten zijn enkele tot nu toe beter onderzocht dan andere. De lacunes in de geschiedschrijving over Maastricht in de negentiende eeuw waren ook met behulp van enkele scripties die ik kon raadplegen niet geheel te sluiten. Het ene aspect zal hier derhalve wat minder uitvoerig aan de orde kunnen worden gesteld dan het andere.

STAATKUNDIGE VERANDERINGEN EN ECONOMISCH LEVEN

In studies over Limburg tijdens het ancien régime wordt het gebied veelal beschre-

1 J. A. de Jonge, 'Delft in de 19e eeuw. Van stille plaats tot centrum van industrie', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 145-147.

2 H. J. Dyos, ed., *The Study of Urban History* (Londen, 1968).

3 L. Chevalier, *Classes labourieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle* (Parijs, 1958).

4 D. M. Radcliffe, 'The Business Elite and the Development of Paris: Intervention in Ports and Entrepôts', *The Journal of European Economic History*, XIV (1985) 95-96.

5 'Borghesie Urbane dell' 800', *Quaderni Storici*, nuova serie LVI (1984) 333-516.